

O'RTA ASRLARDA XORAZM VOHASIDA QURILISH MADANIYATI TARIXI

Rahimboyev Hurmat Xursand o'g'li

*Urganch Davlat Universiteti Tarix
fakulteti tarix yo'nalishi 2-bosqich
magistranti*

Annotatsiya: *Bu maqolada Xorazm vohasida o'rta asrlar davrida amalga oshirilgan qurilish ishlari, shaharsozlik rivoji va madaniy aloqalar haqida ma'lumotlar keltirilgan.*

Kalit so'zlar: *Oqchahonqal'a, Tuproqqal'a, Xiva, afrig'iylar, Jurjon (Urganch), Kat, Mizdahqon, Hazorasp.*

Annotation: *This article presents information about construction works, development of urban planning and cultural relations in the Khorezm oasis during the Middle Ages.*

Key words: *Akchakhankala, Tuproqkala, Khiva, Afrigits, Jurjon (Urganch), Kat, Mizdahkhan, Hazorasp.*

Xorazmning ilk o'rta asrlar (IV-VII) davri afrig'iylar sulolasi hukmronlik qilgan davrga to'g'ri keladi. Bu davrga oid mavjud arxeologik yodgorliklarning ko'pchilik qismini, qishloqlar va kam sonli shahar turidagi yodgorliklar tashkil etadi. Xorazm ilk o'rta asrlarning boshlarida ma'lum inqiroz davrini boshidan kechiradi. Yirik kanallar sug'oradigan kichik sug'orma dehqonchilik mikrovohalari suvsizlanishi natijasida o'zlashtirish susayib ayrim hollarda bo'shab qoladi. Antik davri Oqchahonqal'a, Tuproqqal'a, Xiva va kabi yirik shahar markazlarida hayot sustlashib, ayrim hollarda tashlandiq holga kelib qoladi. Bu davrdagi shaharlaridan Tuproqqal'a antik davri o'rnida faoliyat yuritadi. IV-V asrlar Ayoqal'aga yaqin joyda hayot jonlanib, 25 ga. hududda shaharcha vujudga kelgan. Boshqa shaharlarda ham ma'lum tushkunlikni boshidan kechirgan holda hayot davom etadi.

VI-VIII asrlar davri shaharlari to'g'risida yetarli ma'lumotlar mavjud emas. Eski shaharlarda (Hazorasp, Xiva va boshqalar) hayot davom etadi. Nisbatan aniq ma'lumotlar so'nggi davr yozma manba ma'lumotlarida keltirilgan. O'rta asr mualliflari (Tabariy, Belazuriy va Ibn al Asama) manbalarida keltirilgan ma'lumotlarda Xorazmning bu davrdagi poytaxti shahri VII-VIII asrlarda Qiyot (Al-Fir) uch qismdan iborat bo'lgan. Ular zichlangan tuproqdan barpo etilgan, umumiy mahofaza devoriga ega bo'lgan. Xorazm shaharlaridan Hazoraspning mustahkam mudofaasi to'g'risidagi yozma manba ma'lumotlari arxeologik jihatdan o'z tasdig'ini topgan. Shaharning keyingi davr muntazam o'zlashtirishlari ilk o'rta

asrlar davri manzarasini to'liq tiklash imkoniyatini bermaydi. Keyingi yozma manba ma'lumotlari va kam miqdordagi arxeologik ma'lumotlar Hazorasp Xorazmning ilk o'rta asrlar davri yirik ishlab chiqarish va madaniyat markazi bo'lganini ko'rsatadi. Xorazmning bu davrdagi yirik shahar markazlari sirasiga Mizdahkan manzilgohini kiritish mumkin. Hududi ancha katta bo'lgan yodgorlikda arxeologik qazishmalar amalga oshirilmagan. Yangi paydo bo'lgan Berkutqala nisbatan yirik (6 ga. dan ortiq) shaharlardan biri bo'lib, mudofaa devorlari bilan muhofazalangan ikki qismni tashkil etgan. Ma'muriy binolardan joylashgan ark sun'iy barpo etilgan baland sahni ustida joylashgan. Bu erda baland minorasimon usulda barpo etilgan inshoot donjon bo'lgan. Shahriston qismida amalga oshirilgan arxeologik qazishmalarda aholi uy-joy imoratlarining o'rni aniqlangan. Arxeologik qazishma natijalari bu yodgorlik Xorazm davlatining VI-VII asrlar davri madaniy-iqtisodiy markazlaridan biri sifatida faoliyat yuritganidan xabar beradi. Boshqa turdagi arxeologik yodgorliklardan dehqon jamoasi qishloqlari soni ustunlik qilib, ularning ko'pchilligini mustahkam muhofaza etilgan dehqonlar uy-qo'rg'onlari va qasrlari tashkil etgan. IV-V asrlar davri jamiyatidagi inqiroz holati bevosita moddiy madaniyatning rivojlanish darajasiga ham o'zining ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi. Xorazmning bu davri sopol buyumlari arxaik davri usulida qo'lda yasala boshlaydi. Sopol buyumlarning loyiga xos-xashak, shamot va qum qo'shiladi. Sopollarni pardozlash va qizil rangdagi angoblar bilan qoplash an'anasi yo'qolib, ko'kish-kul rangdagilari usunlik qila boshlaydi.

Bu davrda Sug'd va Sirdaryoning o'rta oqimi hududlari kulolchiligi bilan o'xshashliklar seziladi. VI asrdan boshlab sopol buyumlarning sifati yaxshilanib boradi, kulolchilik charxida yasalgan sopol buyumlari miqdori ko'paya boradi. Bu davrda qo'lda tovoqlar, qozonlar, yirik laganlar va xumlar qo'lda yasalgan. Kulolchilik charxida bir bandli, ko'p hollarda tor bo'g'izli ko'zalar va kosalar yasalgan. Ayrim sopol buyumlarida to'g'ri yoki to'lqinsimon o'yma naqshlar solingan. Xorazmliklarning g'oyaviy hayotida antik davri zardushtiylik diniy e'tiqodlari saqlanib qoladi. Dastlabki davr ostadonlari antik davridagi xilma-xillikni saqlab qolgan. VI asrdan boshlab ostodonlari ma'lum andozaga qat'iy amal qilinib, to'rtburchak shakliga keltiriladi. Ostadonlar asosan loydan, qisman tosh va alebastrdan ishlangan. Ostodonlar sirtiga marhum ismi-sharifi va uning ruhiga yaxshi tilaklar bitilgan. Ayrim ostodonlarning sirtiga marhumga aza tutish odatlar bilan bogliq bo'rtma tasvirlar solingan. Xorazmning o'rta asrlar shahar madaniyati masalalari to'g'risidagi bir qancha ilmiy asarlar, hisobotlar mavjud. Bu davrga

Xiva vohasi tavsiflari ham taalluqli bo'lib, ular ko'proq ilmiy xususiyatga ega bo'lgan.

Xorazmning X-XV asrlardagi savdo shaharlari to'g'risidagi o'rta asrlar manbalaridagi ma'lumotlarni keltirilganligidan va o'rganishdan tashqari, ularni tanqidiy o'rganish borasidagi ilk urinishlar bo'lganligi bilan ham qimmatlidir.

Yevropa mamlakatlari olimlari ichida ham ba'zilari o'z asarlarida Xorazm savdo shaharlari, ularning joylashgan o'rni, iqtisodiy ahvoli va boshqa mamlakatlar savdo shaharlari orasida egallagan mavqei to'g'risida ma'lumotlar keltirish bilan birga, o'z fikrlarini ham bildirishga harakat qilganlar. Masalan, ingliz sayohatchisi G.Lansdell esdaliklarida Xorazm yodgorliklariga bag'ishlangan bo'lim ham mavjud. Ammo shuni qayd qilish lozimki, Lansdell Xorazm yodgorliklarining to'liq tafsilotini keltirib o'ta olmagan. Yana bir muallif G.Le Strenj, o'zining musulmon dunyosining sharqida joylashgan davlatlardagi yodgorliklarga bag'ishlangan asarida Xorazm shaharlarini ham tasvirlab o'tadi. G.Le Strenj tomonidan tuzilgan kartada, o'rta asrlar mualliflari ma'lumotlari asosida Jurjon (Urganch), Kat, Mizdahqon, Hazorasp, Xiva shaharlari va birqancha karvonsaroylar hamda manzilgohlar ko'rsatib o'tilgan edi. Arxeologik tadqiqotlar samarasi o'laroq o'ng qirg'oq Xorazm savdo shaharlaridan topilgan juda boy materiallar ayniqsa ko'plagan Oltin O'rda tangalari shuni ko'rsatadiki, mo'g'ul bosqinidan keyin ham o'ng qirg'oq Xorazm savdo shaharlari asta-sekin bo'lsa-da, o'z qaddini tiklab olganlar. Ammo, ulardan hech qaysisi X-XIII asrlardagi darajasiga eta olmagan. 1973, 1978-1981, 1981-1983, 1985-1987 yillarda Janpiqqal'ada, 1980, 1985, 1986-1987 yillarda Mizdahqonda, 1963, 1965 yillarda Shahrlikda, 1973-1974 yillarda Vayangan (Ardaxushmisan)da olib borilgan arxeologik tadqiqotlar Xorazm savdo shaharlarining topografiyasi, xo'jalik hayotini aniqlash bilan birga, ularning olib borgan savdo aloqalarining yo'nalishlarini hamda muayyan bir o'lkadan (masalan, Erondan, Volgabo'yidan va hokazo) qanday mahsulotlar keltirilganligini yoki Xorazmdan shu o'lkalarga qanday mollar chiqarilganligini to'liq bo'lmasada, aniqlash imkonini berdi. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan savdo shaharlaridan tashqari, X-XV asrlarda Xorazm savdoshaharlari qatoriga kirgan boshqa savdo shaharlarida ham arxeologik tadqiqot ishlari o'tkazilgan. Xorazmning XIII-XIV asrlarda umum tutgan o'rni, shu davrlardagi ijtimoiy iqtisodiy Evroosiyo savdosida ahvoli, Oltin O'rda davlati iqtisodiy-madaniy hayotida tutgan o'rni mavzusini yoritishda ayniqsa qoraqalpoq arxeologi va tarixchi olimi M.Sh.Qo'rniyozovning xizmatlari katta. U bu mavzuga

oid ko'plagan monografiya va maqolalar muallifidir. U yana Xorazmning Xorazmning XIII-XIV asrlarda Buyuk Ipak yo'li savdosida tutgan o'rni ancha salmoqli bo'lganligini yozma manbalar va arxeologik tadqiqotlar yordamida isbotlab berdi.

Savdo shaharlari tarixini, ularning xo'jalik hayotini o'rganishda yana karvon yo'llarini, ularning yo'nalishini o'rganish ham juda muhim ahamiyatga ega.

1930-yillardan tortib to 90-yillargacha bo'lgan davr ichida Xorazm savdo shaharlarining qo'shni va uzoq o'lkalar bilan olib borgan savdo munosabatlarini aniqlash imkonini beruvchi bir qancha karvon yo'llari arxeologik jihatdan tadqiq qilindi. Shunday karvon yo'llaridan biri Xorazm savdo shaharlarini

ko'chmanchilar va Sharqiy Evropa bilan bog'lovchi yo'l bo'lib, u Ustyurt platosi ustidan o'tgan. Hali XIX asrdagi rus geograflari, elchilari va sayyohlari Ustyurtdan o'tishda juda ko'p minora,

karvonsaroy va sardobalar harobalariga duch kelganlar va ular bu yodgorliklarni tasvirlashga, o'rganishga harakat qilganlar. Ammo faqat 1946 yilda bu erlarni arxeologik jihatdan o'rganishga kirishgan Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi hodimlarigina bu xarobalarning karvonsaroylar bo'lganligi, bu cho'zilib ketgan xarobalar tizimi esa ular orqali karvon yo'li o'tganligini to'liq aniqlab, isbotladilar. Bu karvon yo'lidagi Buloq, Qusbuloq, - Belovli, Churuk va Uchquduq karvonsaroylari S.P.Tolstov tomonidan X-XI asrlarga taalluqli

ekanligi ta'qidlandi. 1950 yilda bu erda Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi xodimlari qayta arxeologik tadqiqotlar o'tkazishi natijasida ular XI-XIII asrlarga xos deb belgilandi. 1964 yilda bu erda arxeologik tadqiqot olib borgan qoraqalpoq arxeologi E.Bijanov bu karvonsaroylar xorazmshohlar davrida qurilib, ulardan juda keng miqyosda XIII-XIV asrlarda foydalanganliklarini aniqladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Tolstov S. P., Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab, Toshkent, 1964;
2. Tolstov S. P., Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta, Moskva, 1962;
3. Masson V. M., Srednyaya Aziya i Drevniy Vostok, Moskva, 1964;
4. Dzhabbarov I. Drevniy Khorezm — strana vysokoy kul'tury i unikal'noy dukhovnosti (Etno-istoricheskiye ocherki) Moskva : Institut etnologii i antropologii RAN, 2014.

5. Tolstov S. P. Novogodniy prazdnik „kalandas“ u xorezmiyskix xristian nachala XI veka. Wayback Machine saytida arxivlandi (25-noyabr 2009-yil). Materiali i issledovaniya po etnografii i antropologii SSSR, 1946, 2, s. 87-108.
6. B. Grozniy. Protoindiyskie pismena i ix rasshifrovka. Vestnik drevney istorii 2 (11). 1940.
7. Kidirniyazov M.-Sh. Materialnaya kultura gorodov Xorezma v XIII—XIV vekax. Nukus: Karakalpakstan, 1989.
8. Ochilov, I. (2023). IMPORTANCE OF PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN FORMING THINKING AND SKILLS IN HISTORY LESSONS. Science and innovation, 2(B4), 481-484.
9. Неъматов, Р. (2023). Илк ўрта асрлар Хоразм тарихшунослигининг бугунги ҳолати. Марказий Осиё тарихи ва маданияти, 1(1), 122-125.